

SZEMLE

BEKE JÓZSEF

BÁNK BÁN-SZÓTÁR

Katona József Bánk Bán c[ímű] drámájának szókészlete.

Kecskemét, Katona József Társaság 1991. 343 + 1 oldal.

E könyv (= BbSz.) immár negyedik írói szótárunk a JuSz. (Benkő 1972), a PSz. (Gáldi 1973–1987) és az ATSz. (Pásztor 1986) után. Közülük a PSz. terjed ki nemzeti költőnk életművének lényegében teljes szókészletére, a JuSz. a kitűnő lírikus költeményeit dolgozza föl némi kényszerű takarékossgal, az ATSz. pedig a nagy Arany János egyetlen művéből készült, és több szót értelmezés nélkül hagy. Fajtájában tehát a BbSz. az egy művet földolgozó munkákhoz tartozik (vö. Benkő László 1979, 63–113). – A kötetet Orosz László, a kritikai kiadás (Katona 1983 = Krk.) szerkesztője indítja méltató előszóval (5). A BbSz. fölépítése: Tájékoztató (7–15), Rövidítések (16–7), a szótári részt (19–338) a Statisztika adatok (339–43) követik.

A Krk. kiadás szövege alapján készült a szótár, a dráma második, végleges kidolgozásának Pesten, 1821-ben megjelent szövegéből. Nem tartalmazza a szótár a szereplők felsorolását, a szerzőnek a kecskeméti tanácshoz intézett, illetőleg a városi főbíróhoz is szóló ajánló versét, a Jegyzést és a színi utasításokat, bár ezek egyike-másika a szövegidézetekben szerepel. Így a feldolgozás 13 337 szóra terjed ki, ez a szómenyiség 2882 címszóba és alcímszóba van osztva. (Arany János *Toldija* körülbelül 10 000 szó terjedelmű, l. ATSz. 267) – A kimaradt szövegek közül a vers és Katona Jegyzése aligha hiányolható, hiszen ezek nem tartoznak a drámához, csupán a kiadás körülményeihez. A „Személyek” felsorolása azonban feldolgozandó lett volna, hiszen például a sorrendjük önmagában is hírértékű. Egybevetve a számadatokkal kiderül, hogy a személyek közt először feltüntetett „2-ik Endre, Magyarok’ Királya” huszonkét-szer, a másodjára kiírt „Gertrudis, Királyné” huszonegyszer, míg a hetedik helyen lévő „Bánk-bán, Magyar Ország’ Nagy-ura” negyvenkét-szer, míg a sorban előtte lévő Ottó harmincnolcszor szerepel a műben. Hasznos lett volna a személyek olyatén számbavétele tehát, amely mutatja szövegbeli helyüket. A szereplők nevének hiánya magával hozza, hogy az is hiányzik, amit Katona József róluk a felsorolásban mond. „Bíberách,

egy lézzengő Ritter” a személyek között (huszonegy előfordulással), ám Beke Józsefnek az az elve, hogy a színműnek az úgymond „elhangzó szövegét szótárazza, elveszejtí a lézzengő szót (és természetesen a lézzengő Ritter szerkezete is), vagyis nincsen a szótárban *lézzengő* címszó. (Ritter van, ugyanis Biberach ezt mondja Ottónak egy helyütt: „[...] Ritter, Paraszt, szegény, Úr, Herczegek / lettek barátjaimmá [...]”, Krk. 235; másutt pedig Izidórától hangzik el: „Kevés időre alattomossan / megölte Ritter-Bíberáchtot –”, i. m. 243). A „Személyek” című szövegdarab az egész szövegműnek mindenképpen része, akkor is, ha színpadi előadás alkalmával nem hangzik el. A színházi gyakorlat közzéteszi a színlapot a személyekkel (és a színészek neveivel). Ez az eljárás tulajdonképpen a nézők előismereteit, Hadrovics László kifejezését kölcsönözve tudati tartalékukat gyarapítja vagy frissíti föl (legalábbis elvben). A drámai műalkotás olvasójának pedig csaknem természetes a perszonále megismerése. – Hasonlóképpen vitatható a színi utasítások szóanyagának feldolgozatlanúsága. Amint az előző, kisebb szócsoport mellőzését is, úgy ennek a számosabb szóhalmaznak a hiányát ugyancsak, de nem kizárólagosan szövegnyelvészeti okokból fájjalom. A színdarab elhangzásra, kimondásra szánt nyelvi anyaga a darab lehetséges világában létező személyek megnyilatkozásaiból áll (vö. Csúri Károly 1990, 110 skk.). A megnyilatkozás pedig hangzás, a jelentés, a morfoszintaktikai szerkezeti szint, az aktuális tagolás szintje és az indexikális szint tekintetében is különbözik a hagyományosan mondatnak, illetőleg rendszermondatnak nevezett egységtől (l. Károly Sándor 1980-1981). A rendszermondatok, amelyek a grammatika alapján hozhatók létre, egy-egy szituációba helyezve szövegmondatokká válnak. „De a szövegmondatokból is eljuthatunk a rendszermondatokig, ha megfosztjuk őket a szituáció konkrétságától és a szöveg többi részétől való függőségtől, dekontextualizáljuk őket” – mondja Károly (i. h. 52). E probléma miatt teszi jól Beke József, hogy gyakran közli a példaanyagban a dráma színi utasításait „a szituációmegértés eszközeként” (9). A kérdéskört érzékeltesse a mű első felvonásától ez a hely: „MIKHÁL Csitt, csitt! ez itt (*s z i v é r e m u t a t*) sebet ver” (i. m. 166). (Egyébként a BbSz. *seb* címszavának idézetében a Krk. felkiáltójele helyett vessző van, de a *ver*, a *csitt*, az *itt* szócikkében helyes az íráskép.) A *szívére mutat* szerkezet, amely színi utasítás, voltaképpen a *ver a szíve* (l. ÉrtSz. *szív*² 1.) és a (*vmi*) *megsebzí vkinek a szívét* (vö. ÉrtSz. *megsebez* 2.) nyelvi szerkezetekre mint előismeretekre való hivatkozás, amely a dráma színielőadásának lehetséges világában kinezikai eszközökkel meg is valósul. Voltaképpen Mihál megnyilatkozásában az *ez* és az *itt* szavaknak a tartalmi feltöltődése szintén így történik. – A szöveg szerves részeként fölfogott színi utasításoknak a tanulmányozása éppoly fontos az író stílusának, nyelvi kreativitásának megítélése szempontjából, mint a Beke által elhangzóknak nevezett szöveganyagé, hiszen a stílus is, a kreativitás is a szöveg egészében ragadható csupán meg. A színi utasítások szóanyagának közlésmódjában megfelelő eljárással, jelöléssel lehetne élni, hogy kitessék e nyelvi anyag különleges szerepe. A PSz. e

tekintetben is lehet segítség, l. a *félre* határozószót, amely többször is előfordul a *Tigris és Hiénában*.

A szótár címszavainak alakja többnyire a mai szóhasználaton nyugszik, ebben is különbözik például a JuSz.-tól, amelynek a címszavai a Juhász Gyula-i nyelvhasználatot, illetőleg írásmódot tükrözik (vö. i. m. 8). A PSz.-ban a Petőfi használta szóalakok általában megegyeznek a maival, ha nem, erre van figyelmeztetés (i. m. 9). A Bánk bán szótár hasonlóképpen jár el: *bébocsájtatik* helyett */bebocsáttatik/* a címszó, amely ferde vonalú zárójelben van. Ha „[...] a műbeli szóalak szokatlansága miatt szükségesnek látszik, utalás segíti a címszó megtalálását: *esmer* → *ismer*; *Szarándok* → *zarándok* stb.” (9). Ha a szóalak némileg tér csupán el a mai köznyelvtől vagy eltér ugyan, de a költői nyelvben általában megvan, változatlan alakban lesz címszó: *mérsékleni*, *golyóbis*. Az eljárás némileg vitatható, hiszen mi számít szokatlannak, mit jelent a köznyelvtől való kisebb eltérés és a többi; ám Katona nyelvhasználata a mából tekintve archaikus, sőt a saját korából nézve is némileg az, s ezeken kívül mai nyelvhasználatunkhoz képest helyenként nyelvjárásias, illetőleg a maga korában is talán valamelyest ilyen, mindez nehezíti a szótáríró dolgát. E nehézségekből meg a címszóválasztás módjából fakad, hogy például van *felébe* címszó, amely lényegében hasonló, hangalaki különbséget hordoz a *fölébe* alakhoz képest, mint a már idézett *Szarándok*: *zarándok*, a *kémél*: *kímél* párok, mégis a *felébe* önálló címszó lett, s csillag jelzi, hogy nincs meg az ÉrtSz.-ban, amelyben persze a *fölébe* névutó megvan. Talán arról is van ennek kapcsán szó, hogy minél több szempontot igyekezik az írói szótár érvényesíteni, annál bonyolultabbá válik, Martinkó András (1975) jókorán jelezte a PSz. némi túlírtóságát.

Jól oldja meg Beke József szótára az író egybe- és különírási gyakorlatából fakadó nehézségeket, amelyekről tájékoztat is a bevezetőben. Olyan finom íráseljárásai különbségekre is figyelmet fordít, mint a kis és nagy kezdőbetűs szavak előfordulása a szövegben, továbbá mondatkezdő helyzetben. Általában mindenféle alakváltozatot közöl. (Ámbár a *no* címszó mellől hiányzik az a *Nó* változat, amelyet egy békétlen mond az első felvonásban, Krk. 165).

Az írói szótár műfaji lehetősége, hogy a lexikográfiai gyakorlattól bizonyos célok érdekében eltérjen. Így tesz a BbSz. is, például önálló címszóvá teszi a szenvedő és a műveltető igéket, alcímszóvá a ható igéket, valamint az igeneveket stb. Ilyetén megoldásai elfogadhatók, nemritkán szükségesek Katona drámaírói nyelvének minuciózus vizsgálatához.

A szótár három minősítő megjegyzést alkalmaz. A „[...] (ritk) jelzéssel kívánja felhívni a figyelmet a szokatlannak tűnő, ugyanakkor a szerző nyelvhasználatára igen jellemző nyelvi jelenségekre” (10). Tizenegy efféle csoportot be is mutat, szenvedő igealakok, szenvedő igealakok ún. elemisméltlódással é. í. t. Szokatlan képzésű mellékneveket (*bárányi*, *gazemberes*, *királyos*) szokatlan képzésű igéket (*dörömböz*,

karmoláz), szokatlan vonzathasználatot (*büszke vmivel*) említ egyebek között. Mindezzel nem lehet maradéktalanul egyetérteni, hiszen – tolu elő a kérdés – milyen előforduláshoz képest ritkák vagy szokatlanok, nem tudhatni pontosan. Katona *gazemberes tanács* kifejezését ha párhuzamba állítjuk Ady Endre *emberes Föld* szerkezetével, már nem csupán egy évszázadot kapcsolunk össze nyelvünknek és az -s képzőnek a használat-történetében, hanem bizonyos metaforaépítési módszer folytonosságát szintén tapasztalhatjuk (vö. Fónagy Iván 1982, 310). S még a mai, tolvajnyelvi *bélás*-t is idevonhatjuk, amelyet maguk a használók a *Béla* személynévből származtatnak (jelentése 'kétforintos pénzérme').

Hasonlóképpen több évszázados kapcsolat van a dráma e részletében a Halotti Beszéd és Könyörgés egyik szerkezetével: „[...] te vasra vertt Hazám! [...] / 's edd magadnak a' halált!” (i. m. 209). A Halotti Beszéd és Könyörgésben: „e[oz gimil[ben *halalutavec*” (Jakubovicz Emil–Pais Dezső 1929, 69). A szótáríró a *halált eszik* szerkezetet 'halált okoz' jelentésleírással átvittnek és ritkának minősíti. Végül is a metonimikus szó szerkezet ily hosszú időt átfogó meglétét aligha szerencsés ritka véletlennek, szokatlanak tartani.

A tájnyelviként és a népnyelvi gyanánt minősített nyelvi elemeknél az előbbiekkkel hasonló a gond, vagyis az, mi a minősítés alapja. Beke József maga is megírja, hogy a Katona korabeli nyelvel való összevetés nem valósítható meg szótárak hiányában.

A *csadar* 'csavar; kerget, hajt; sodor' igét mai értelmező szótárainkban nem találjuk, az ÚMTSz. (B. Lőrinczy 1979) azonban egybegyűjtötte a Katona használt szót az eddigi nyelvjárási följegyzésekből. A szót a dráma e részletében aligha lehet tájnyelvinek vagy népi használatúnak tartani csupán, jöllehet volna rá adat: „Oh, hogy egyj zivatar le nem / *csadarja* szemfedelét képéről!” (i. m. 297). ÚMTSz.: „Csak úgy hordja, *csadarja* [ti. a szél]” (*csadar*¹ a.; l. még TESz. *csavar* a.). A Katona által írt mondat a darabban Bánké, éppenséggel maga a BbSz. immár lehetőséget kínál ahhoz, hogy az egyes szereplők szóhasználatát akár egymáséival is összehasonlítsuk, hogy mutatkozik-e valamilyen jellemző tulajdonság a – mai ismereteinkre hagyatkozó – nyelvjárási szóképlet használatában. – Egyébiránt a *csadar* ige hiányzik a BbSz. címszavai közül, igaz, maga a szó megvan a *kép*, a *szemfedél*, a *zivatar* címszavakhoz tartozó példaanyagban, ezeknél értelmezése is van, bár nem egészen egyforma.

Mértéktartónak mutatkozik a szótár a stílusesszók jelölésében, mintegy tucatra való alakulatot említ (ellentét, párhuzam, hasonlat, inverzió, megszemélyesítés stb.). Azokat a nyelvi képeket, amelyekkel a szakirodalom már foglalkozott, szemlátomást nem gépiesen, hanem újragondolva értékeli: *mászás* „(átv) 'erőkifejtés, fáradozás'”; *szőlőgerezd* „(átv, ritk) 'olyan cél jelképe, amely megéri a fáradozást'”. Ezeknél főképpen T. Lovas Rózsa (1960) tanulmányára és a kritikai kiadás kommentárjaira támaszkodik. E tényt általában jelzi a megfelelő szócikkekben. (E tanulmánynak és

másikaknak a rövidített címét a rövidítésjegyzék sajnos nem tartalmazza. – Az Egyéb jelek, jelzések (18) részben a *nyíl* szó sajtóhibás, s ha már itt tartunk: a Tájékoztatóban sajtóhiba lehet az Ny., 3: Nyr. (15), különben szokatlan, hogy a Magyar Nyelvőrnek nem adja meg az évfolyamát; s még néhány apróság: az ÉkSz. 5: ÉKSz. (11); a „Blenek” rövidítés a szócikkekben „blenek”, ha nem ők beszélnek, bár a jegyzékben ilyen megkülönböztetés nem szerepel; a *Szegedi szótár* (Bálint 1957) címléírásában a *szótár* szó tévesen nagy kezdőbetűs (11). – Visszatérve az átvitt értelmű kifejezésekre, amelyeket végeredményben megfelelően értelmez körülményeskedés nélküli, tömör jelentésleírásokkal, megjegyzendő, hogy éppen a szakirodalmi előzményeknek, méginkább a színi utasításoknak a csupán a beszédhelyzet megértésére korlátozott beépítése miatt itt-ott talán nem éppen az egyszerűbb, kézenfekvőbb megoldás jött létre. A Tájékoztatóban Beke a következő helyet idézi a drámából: „[...] látod, / (csúfossan kimutat) / hogy egyj jól megterített / asztal Legyekbe nem szűkölködik” (i. m. 171). Nos: itt a dráma lehetséges világában van terített asztal, lehetnek legyek is, ám a „(csúfossan kimutat)” színi utasítás azt jelzi – s a színész ezt testi valójában meg kell, hogy tegye –, a „Legyek” ráértéssel ’hasonleső személyek’, egyébként ’*Musca domestica*’ mindegyik. Így a folytatásban („Ezek *donognak* [...] a *donog* ige nem” (átv) ’személy) forgolódik vmi körül; éli világát; gondtalanul cseveg, fecseg’, hanem hangutánzó szó. Majd a következő mondategységben valóban metafora a *kidonog* ige: „Ezek *donognak*, és lehet talán, hogy / a’ titkom’ ki *kidonognák* –”. A *donog*-nak van egy másik előfordulása, ám abba is nehezen illik a szócikk jelentésmegadása: „A ’repedő kicsinyke Lelkek olly’ / sokan *donognak* a’ világba’, mint / a’ szúnyogok; de vallyon hol van az / ember, a’ ki abban elhítené magát, hogy ő közikbe tartozik? –” (i. m. 179, a BbSz. az *olly*’ után nem jelöli a sorvéget). Az e szövegmetaszetben lévő hasonlatban nem csupán a *donognak* a hasonlítás alapja, hanem a *s o k a n donognak*, még pontosabban a tertium comparationis: sokan *donognak* a szúnyogok, s ehhez van viszonyítva az a megállapítás, hogy a „kicsinyke Lelkek [’emberek]” is sokan vannak a világban. A szúnyogok – idézem a BbSz. – t – a jelentéktelenség megtestesítői (vö. *szúnyog* a.). A *sokan* kiemelt helye mutatja fontosságát a hasonlításban, hozzá képest a *donognak* állítmány nem főszerepű, így jelentése sem felel meg teljesen a BbSz. leírásának, legfeljebb abból az ’éli világát’ rész illik rá átvitt értelemben természetesen.

A szócikkek után következnek a Statisztikai adatok. A húsznál többször előforduló szavak listáját jegyzék követi azokról a szavakról, amelyeknek előfordulása tíz és tizenkilenc között van. A szavak gyakoriságáról készített kimutatás mellett az ÉrtSz.-ral való összevetés, a címszók szófaji megoszlása és a szótár címszavainak, alcímszavainak száma, jelentésváltozatainak, valamint előfordulásainak adatai vannak táblázatba foglalva. Az adatokat bizonytalanság nélkül használni Katona József egyéni

stílus vizsgálataiban és – ha a JuSz. – ral, a PSz. – ral közvetlenül nem is – összehasonlításokban.

Megbízható jelentésleírások sorjázak a könyvben, ez Beke József érdeme, s nem kis részben az Orosz László-i kritikai kiadás közvetett hatása is. Orosz ugyanis nemcsak áttekinti a szakirodalmat, hanem önálló kutatásait, megállapításait is beépíti a dráma szókincséről, grammatikájáról, a nyelvújítással való kapcsolatáról és egyebekről szólva (i. m. 376–84 és passim). Megállapítja például, hogy „[...] a szókincs népies elemei, különösen a végleges szövegben, főként a színi utasításokban, nem a színpadon elhangzó beszédben találhatók, mint például a [...] *dömmög, gyömör, ténfereg*, továbbá a *döbög* [stb.]” (i. m. 377). Ezek hiánya, amint már jeleztem, sajnálatos. – Csupán néhelykor bukkanunk a BbSz.-ban pontatlan jelentésre, ilyennek tartható a *banyá*-nak „(szegény) öregasszony”-ként való értelmezése, holott a szövegtörzsekből valószínűbb, hogy 'gonosz vénasszony'-nyal találkozott az erdőn Simon, olyannal, aki képes lett volna az erdőbe kitenni Simon feleségének újszülötteiből hatot (vö. i. m. 163), a *banyá*-ra l. még TESz., ÉrtSz., PSz. – Még ritkább a minden szótáríróat fenyegető bőbeszédűség, csupán a hites szócikkében mutatkozik pleonazmus: „'hitvestárs; a feleség férje'”, ebben a *feleség* nem szükséges. – Ugyanakkor csupán látszólag hosszadalmas a *bahó* főnévnek az „'együgyű, hiszékeny, könnyen becsapható ember; bohó'” jelentésmagyarázata, hiszen a szó ma sem alakjában, sem jelentésében nem él (legfeljebb nyelvjárásban). A *bahó* szócikkében a példa idézetében hiányzik egy sorjelző virgula, s egy *-tol* rag tévesen hosszú magánhangzós, míg a *főhivatal* szó *l*-je rövid, pontosan: „[...] fő-hivatalra lép; ottan rabol / mindent el a' szegény Bahóktól [...] (Krk. 266). A sorvéget jelző vonás másutt is el-elmaradt, így az *orr* szócikkében az *úgy* szó után, a *megunt* szócikkében az *üres* után stb. Efféle apróbb hibákba máshol is belebotlunk: a *szfv* szócikkében nincsen 2. csoport; az *arany*-ében az *arany-nyugalom* szerkezetben tévesen rövid *u* betű van és ugyanígy van az *egy* névmás szócikkében is az *arany-nyugalom* (amely viszont az *elveszt*, a *lélek*, a *nyugalom*, a *rész*, a *tud* alatt jól van írva); az *örvény* szócikkében *környűállások* ∴ *környűállások* (amely a *boldogtalan* szócikkében viszont jól van); a *meny-asszonyi* szó saját helyén kötőjeles, de a *lélek* alatti idézetben tévesen nem ilyen é. í. t. A *lélek* szócikket egyébként végig ellenőriztem, s az említettekén kívül az adatok hivatkozási helyeiben is vannak elírások. A 2. jelentéscsoportban: „*Íz az apjáról* 4:47” ∴ 4:74; a 2.d)-ben a „+T 3:299” ∴ 229; a 2.e)-ben a „B G-nak 4:405 ∴ 505 és itt is van „*blen*”, amelyet már említettünk.

A PSz.-ral kapcsolatosan megírtam, hogy előre alig jelezhető a szótárra építhető különféle nyelvi, stilisztika és egyéb vizsgálatok minéműsége. „Kézenfekvő például, hogy a szótár segítségével a magyar líra képalkotásának folyamatossága az eddiginél sokkal jobban megismerhetővé lesz” – írtam, s néhány példát mutattam e tárgyban (Büky 1988). A BbSz. ugyancsak ad lehetőséget efféle kutatásokra a szépirodalom nyelvhasználatának a költői nyelvnél tágabban értelmezett területén. Már a

halált eszik és a *gazemberes tanács* szerkezetek kapcsán a Halotti Beszéd és Könyörgés korától Adyig utaltunk összefüggésekre. A BbSz. lélek szócikke révén szintén némi történeti rajzolatú háttér elé lehet állítani XX. századi irodalmunk nyelvhasználatának egyes jelenségeit. A *lélek* 2.a) csoportnak „vkinek az érzésvilága, szíve” jelentésleírása van, s az egyik példa: „bellőled a' rossz *Lélek ordít!*” A rossz *lélek*-re a PSz. idézete: „Hejh Büngözsi Bandi ... Füljön rossz *lelkeddel* a mélységes pokol!” (*lélek* a.). A *lélek ordít* szerkezettel jelentésében rokonítható Karinthy Frigyes e körülírása: „...hadd hallja fülem csak / A hangot, a hangot, a tompa zörejt, mint a Lélek / Szorít ki, belülről, kifeléfordult zabáló bestiaszámon...” (I. Büky 1989, 119; a *lélek* itt az ÉrtSz. alapján 'vkinek az érzésvilága; a szív' jelentésbe van sorolva). Füst Milánnál pedig megvan a Katona Józsefnél látott rokon szerkezet: „Hogy *üvölt a lélek* a pusztán...” (Büky i. m. 109). – A 2. e) csoportnál is van összevethető képalkotási eljárás, BbSz.: „(megszólításként) 'maga az ember, személyiségének alapvető vonásaiban tekintve': *Vond ki, Lelkem, most magad* / azon setét *ködből*, melly elragadta előlled a' világot”, s ezzel Füst Milánnak a Tél című verséből állítható párhuzam: „[...] *lélek*, ó árva vándor, / Pornak vándora, – lassan *vond ki magad* innen, úgy akarom” (Füst Milán 1969, 18; az imént idézett munkámból ezt az adatot kifelejtettem). S a Katona-idézetbeli *köd*-höz: „...mely városból kelt fel ez a *köd* / Vonulni a *leked* elé? (Büky i. m. 138). A BbSz. a *köd* főnevet "(átv) 'bizonytalanság, homályosság a gondolkodásban", 'az ÉrtSz. „3. (átv, vál) Vmely lelki v. természeti tényező okozta bizonytalanság a látásban, gondolkodásban” jelentésleírással értelmezi, illetőleg az utóbbi példában ez feleltethető meg neki. A PSz. „2.a) 'vminek a helyes ítélőképességet, tájékozódást elhomályosító volta” jelentéssel *ábrándok köde, bánatok köde és szenvedély köde* szerkezeteket idéz. A JuSz. *köd* szócikkében a megfelelés: „3. (átv vál) Bizonytalanság, homályosság a látásban, gondolkodásban: *Minden régi rom nekem csak furcsa álom, Melynek színes ködén a bús való cikáz*”. Eme vázlatos és nem kevésbé ötletszerű példaanyag talán igazolja, hogy a BbSz. nemcsak a Katona József-i írói nyelvnek a kutatására való, hanem a teljes magyar szépirodalom nyelvhasználatára szintén.

Természetesen hosszabb idő után várható, hogy maga a szótár észlelhető hatást tegyen a nyelvészeti-stilisztikai és irodalomtudományi vizsgálatokra és a közép- meg felsőfokú oktatásra. Katona József születésének bicentennáriumát azonban, ez már most is elmondható, érdemes munkával köszöntötte a szerző (I. Beke József 1991).

IRODALOM

- Bálint Sándor 1957, *Szegedi szótár I-II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Beke József 1991, A Bánk bán-szótár terve. *Magyar Nyelvőr* 115, 321.
- Benkő László 1972, *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő László 1979, *Az írói szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Büky László 1988, Petőfi-szótár III-IV. (Szemle). *Magyar Nyelvőr* 112, 232-238.
- Büky László 1989, *Képkalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csúri Károly 1990, Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. *Studia Poetica* 9, 109-120.
- Fónagy Iván 1982, Metafora. In: Király István szerk., *Világirodalmi lexikon VIII*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 300-331.
- Füst 1969 = *Füst Milán összes versei*. Budapest, Magvető.
- Gáldi László főszerk. 1973-1987, *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I-IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jakubovicz Emil-Pais Dezső 1929, *Ómagyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- Károly Sándor 1980-1981, Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24-25, 49-63.
- Katona József 1983, *Bánk bán* (Kritikai kiadás). Szerk.: Oroszi László. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- T. Lovas Rózsa 1960, A Bánk bán költői képei. In: Pais Dezső szerk., *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 171-224.
- Martinkó András 1975, Petőfi-szótár. (Szemle). *Irodalomtörténeti Közlemények* 79, 94-98.
- Pásztor Emil 1986, *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Büky László

KEMÉNY GÁBOR

SZINDBÁD NYOMÁBAN

Krúdy Gyula a kortársak között.

Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 7. [Budapest], 1991. 128. oldal. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete

A kötet három részre oszlik. Először a prózaelemzés módszeréről, majd Krúdy stílusáról, végül „Krúdy körül” címmel más írókról közöl vegyes anyagot.

Az első fejezet: A prózaelemzés módszeréről (3–23) ad eligazítást. Ehhez van a rövid áttekintés a stílus, a stíluselemzés általános kérdéseiről. A szerző a funkcionális szemléletű stilsztikának a híve, másokkal együtt vallja, hogy az ún. stiláris adekvátság követelményét kell a jó stílus ismervéül tartani. Természetesen nincs tere a szerzőnek az adekvátság részletes mibenlétét taglalnia. Az e fogalommal kapcsolatosan kínálkozó kérdésekre I. Török Gábor 1990, 180–188.

A stíluselemzésről szólván Kemény Gábor tudatában van, hogy az elemzés egyúttal beavatkozás a műalkotásba, s így az eredmény esetleg kétséges, mint ahogyan az elemi részecskék fizikájában is az. Az (irodalmi) szövegművet a stíluselemzéshez részeire kell bontani, jószerelemmel csupán így vizsgálható. A szegmentumok újraegyesítése természetesen kizárólag a műegész figyelembevételével lehetséges. E figyelembevételéhez persze csaknem elengedhetetlen az irodalomtudomány számos részterületéről a segítség. A prózaelemzés kapcsán – mint a szerző taglalja – azután újabb nehézségek is adódnak, például a nagyobb terjedelmű művek feldolgozásának technikai nehézségei, vagy a részben ezzel összefüggő probléma: kell-e a műalkotás minden nyelvi egységét, mondatát vizsgálni, nem elég-e a jellemző mondatok kiemelése stb. (Máris itt van a műszerparadoxon a fizikából... S honnan tudjuk előre, melyek a jellemző egységek?) Végül is Kemény arra utal, hogy „A prózaelemzés elméletének és módszertanának megújulását elsősorban a szövegelmélettől remélhetjük.” – Magát a funkcionális stílusvizsgálatot is igyekszik körvonalazni (13–6), illetőleg saját eljárását nem csupán hitelesíteni, hanem elhelyezni egy nem taxatív stíluselemzésbe.

A stíluselemzés módszere természetesen összefügg magának a szépirodalmi szövegnek a tulajdonságaival. Kemény Gábor ezt jó érzékkel szem előtt is tartja: A szépirodalmi közlés specifikuma és a stíluselemzés módszere (16–23). E részben írja: „Az irodalmi és a nem irodalmi szöveg között nem az a fő különbség, hogy nyelvileg eltérően vannak kidolgozva, hanem az, hogy m á s k é p p e n m ű k ö d n e k: a különbség nem alaki, hanem f u n k c i ó b e l i. Az irodalmi műalkotás egyszerre több hullámhosszon sugároz információkat befogadója felé: a szemantikai jelentés burkában benne rejlik egy másik, poétika–esztétikai jellegű értelem is” (19). E több-

szörös jelentés következménye, hogy az elemzést olvasással kell kezdeni, még csak nem is close readinggel, mondja Kemény. Így jutunk bizonyos támpontokhoz, munkahipotézisekhez, amelyekkel azután dolgozni lehet a szöveg stílusának feltárásában – természetesen figyelembe véve a strukturális alapelvet (másképpen: szövegszervező vagy formateremtő elvet, fókusz). Tehát az elemzésnek – írja – elsősorban arra kell irányulnia, hogy megkeresse a művészi szöveg strukturálisan érzékeny csomópontjait, s ezáltal kitapogassa azokat a módokat és pontokat, ahogyan és ahol a közlés »átkapcsol« a referenciális kódról a poétikai kódra.” Így stilisztikailag megragadhatók olyan művek is, amelyek alig különböznek a mindennapi nyelvhasználattól, melyek „az írás nullfokához” közelednek – vallja a szerző. (Az Elise Riesel-féle zérófokúsághoz újabban Török Gábor 1990, 46–57 szólt hozzá.) A műalkotásban (azt üzenetként fölfogva) persze teljes megértést, az üzenet egészének átfogását aligha végezhetjük el, a műalkotás esztétikuma elvileg kimeríthetetlen. Kemény Gábor ennek tudatában törekszik a legfontosabb társtudományokkal, ha lehet, karöltve a stíluselemzésre. Az irodalomtudomány (a szövegtan által is támogatva) a nyelvi szöveg vizsgálatában valóban nem csekély előrehaladást tett a műértelmezésben, vö. Bernáth Árpád 1990.

A második fejezet: Krúdy és a stílusa (25–78). Krúdy stílusát, írói dikcióját bő félévszázada magányos gordonkahangként értékelte Schöpflin Aladár. Ettől a gordonkahang metaforától kíván Kemény Gábor eljutni Krúdy stílusa összetevőinek, forrásainak, titkainak felhangjaihoz. A stílus születése és halála című részben (25–37). Ebben végigjárta az írói életművében a Krúdy-stílus kialakulásának, virágzásának és szétesésének útját. Külön részben taglalja Krúdy stíluspályáját A vörös postakocsi-tól a „pesti” regényekig (37–43). Az Alakmások és önarcképek című rész (43–58) még inkább megérdemli a stíluspálya-elemzés nevezetét, hiszen itt a Krúdy-próza líraiságát, az önarckép-alteregót a (Szauder nyomán) a kritikai alteregót tekinti át irodalomtörténetírási módszerre támaszkodva. Krúdy szimbolizmusa külön elemzést kapott (58–62) röviden, ám az előzőkhöz hasonló módon. Az ecetfák pirulása című mű kapcsán idézett részlet kínálja a lehetőséget a (nemcsak) Krúdy-próza szimbólumvizsgálatához szövegtani alapon. Hiszen itt a Kemény Gábor által idézett szövegmetsetből látható, hogy a piros szín szerepeltetése tulajdonképpen referenciális: „[...] az udvaron ecetfák álltak, melyek csodálatosan *pirosodtak*, midőn az ős közelt, és az elhagyott asztalokon *pirosfejtű* kakas merengett. *Piros* volt a bor, amelyet [...]” stb. (59). Nos: itt a nem referenciális jelentés, a szimbolika azért jön létre, mert – Csúri Károlyt (1990, 110) idézem –: „A befogadó az olvasás során a természetes nyelvi szöveghez egy vagy több szövegvilágot rendel hozzá. A tényállásokból felépülő szövegvilágok azonban bizonyos tekintetben önkényesek maradnak az őket létrehozó olvasó számára. [...] nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált szövegvilág miért éppen az adott és nem más tényállásokból áll, s miért éppen az adott és nem más módon épül fel. ezt az önkényességet csak akkor vagyunk képesek feloldani, ha a szövegvilágot, akarva-akaratlanul, egy elmélet interpretációjának vagy modelljének

tekintjük". A piros szín szimbolikájának és más Krúdy-szimbólumoknak az értelmezési háttérét végül is maga az elemző interpretálja. Amiképpen értelmezi például Krúdy műveiben az időélményt és a kompozíciót (62–9). Rámutat az író képalkotásának jellemző vonására: „tér- és időszemléletének képzettársító és szimultán jellegé”-re (67–8), amely révén a hasonlat a hangulati teljesség eszköze. Az Életérzés és stílusforma a „bécsi” regényekben című részben (egyebek mellett) a Krúdy-hasonlatok struktúrát szervező funkcióját is bemutatja (77). – A fejezet utolsó része – Krúdy és a stílusa (78–88) – világirodalmi háttér elé rajzolja meg az író helyét a magyar stílustörténetben. Krúdynál – állapítja meg – a stílári forma funkcióval telítődött, „végső soron egy szemléletmód kifejezésévé rangosult” (79). Ebben, Kemény Gábor úgy látja, a stílári formának egy, „csak Krúdyra jellemző funkció, az ún. dimenziósokszorozás” a hatóeszköz. Igen figyelemreméltó és újszerű megállapításokat tesz a szerző Krúdy és a szürrealizmus összefüggéseiről, ezáltal is gazdagítva és mélyítve a preszimbolista, a stílromantikus, az impresszionista jelzőket már régtől viselő Krúdy-stílusról az ismereteket.

A harmadik fejezet: Krúdy körül (89–120). Ez vegyes anyag. Olvasni lehet itt egy Ady-szimbólum (az eltévedt lovas) értelmezéséről, Kosztolányi Dezső nyelvészeti-kai nézeteiről, Tamási Áronnak a megújított köznyelvi képeiről, József Attila „lelki táj”-ának közlésforma gyanánt vett értelmezéséről és végül Sarkadi Imre drámájáról, az Oszlopos Simeonról. Ezekben az írásokban is érvényesül a szerző kiérlelt stíluseleméleti alapon való vizsgálati módszere. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az az önmagában értékes fejezet nem eléggé szervül a Krúdy-stílus leíró részekhez. Leginkább a Sarkadi drámájáról írtak vannak távol a Krúdy-központtól, s talán a legközelebbi: A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál (110–3). A „lelki táj” voltaképp „a bergsoni értelemben vett »belső tartalom« (durée réelle) térbeli és időbeli határtalansága” (67), s ez a Krúdy tájaira vonatkozó, Rónay Györgytől való kifejezés föl-fölbukkan a Krúdy-stílus elemzésekor is (l. 34, 52, 67, 110). Az utolsó fejezetnek ez a viszonylagos távolesése a könyv főtémájától (és -címétől) alighanem összefügg azzal, hogy Kemény Gábor munkájának némely részletei már olvashatók voltak különböző kiadványokban (pl. Kemény 1982, 1986, 1988), s ezeknek egységessé építésében hajszáltrepedések mutatkoznak. Csupán formai jelenség, hogy egyik-másik szakirodalmi hivatkozás többször ismétlődik (pl. Jakobson: 11 és 79, Cs. Gyimesi: 6 és 22). Vannak azonban tartalmi ismétlődések is, pl. a stílári adekvátságról mondottak (6) újra előkerülnek (22); a Hajnóczy Péter stílusról mondottak és a példa (12 és 17) stb. Ezek az apró szerkesztési botlások nem annyira az olvasót zavarják, nem is vonnak le az érdemi részekből, inkább a szerzőt kell figyelmeztetniök, sőt serkenteniök újabb munkára – egy Krúdy-monográfiára.

A könyv Függeléke A szakirodalmi hivatkozások lelőhelye (121–7) és az idézeteké (127–8).

IRODALOM

- Bernáth Árpád szerk. 1990, *A műértelmezés helye az irodalomtudományban. Studia Poetica 9*. Szeged, JATE
- Csúri Károly 1990, Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In: Bernáth szerk., 109–120.
- Kemény Gábor 1982, A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál. *Magyar Nyelvőr* 106, 307–310.
- Kemény Gábor 1986, A szépirodalmi közlés specifikuma és a stíluselemzés módszere. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 2, 53–64.
- Kemény Gábor 1988, *A szépirodalmi közlés specifikuma és a stíluselemzés módszere*. In: Kiss–Szűts szerk., 537–547.
- Kiss Jenő–Szűts László szerk. 1988, *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Török Gábor é. n. [1990], *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Büky László